

Voldemar Kolga: „Kellel on adekvaatne enesetunnetus, see enamasti ei lase ennast sõpradest, iidolitest, autoriteetidest, reklaamist, poliitikast mõjutada.”

Haridus teeb vabaks

V o l d e m a r K o l g a

Hariduse tähendus ja vabastav mõju on aja jooksul muutunud. Algselt vabastas haridus inimesi raskest füüsilisest tööst, tänapäeval manipuleerimisest teiste poolt.

„Haridus teeb vabaks” – see sentents omistatakse Vana-Kreeka filosoofile Epictetusele. Kui kirjutada Interneti otsimootoris *only educated are free* (ainult haritud inimesed on vabad), saame teada, et Vana-Kreeka stoikust filosoof Epictetus (55 – ca 135), kes nii ütles, sündis orjana, oli pealegi veel füüsilise puudega – ja vaevalt ta õnnelik oli. Aga kuna ta õppis filosoferima ning hakkas ka teistele filosoofiat õpetama, vabastati ta lõpuks raskest orjatööst. Sentents „Haridus teeb vabaks” peegeldas otsest Epictetuse enda elukäiku. Tänu haridusele sai ta vabaks raskest füüsilisest tööst, kivide tassimisest, maaharimisest. Haridus kergendas elu väga praktiliselt.

Küllap mõistsid hariduse ja vabaduse seost samal viisil ka eesti talupojad.

Nad tulid linna õppima mitte ainult teadmiste pärast, vaid ka selleks, et raskest maatööst vabaks saada. Vaba inimene mõtleb, kirjutab, ta ei künna ega kaeva kraave. See oli aeg, mil vabadus tähendas kergemat elu, mitte veel poliitilisi vabadusi, valikuvõimalusi, mis teevad elu elamisväärseks. Kui paljudele tähendab vabadus tänapäevalgi kergemat elu? Küllap paljudele. Paulo Freire on väitnud, et haridust vajavadki eelkõige rõhutatud, sest haridus kergendab nende elu. On, mille nimel pingutada ja raamatuid lugeda!

Ent vaatame veelgi kaugemasse minevikku, et leida vabaduse mõiste juuri. Sumeritel oli juba ligemale 2300 aastat enne Kristust sõna *vabadus* savitahvilil kirjas ja see tähendas *tagastatud ema*. Vabadus ei olnud algselt abstraktne

mõiste, vaid konkreetne protsess: vabanemine orjatööst ja tagasitulek ema juurde. Vabaduse ja ema seostamine on olnud psühholoogidele juba aastakümneid väga põnev materjal, kuni väiteni, et inimese kogu elu, algusest lõpuni, on ema psüühilise mõju alt vabanemise protsess.

Ja veel üks huvitav näide. Inglise keeles tähendas vabadus algselt *armastatud olemist*. Vaba oli see, keda armastati. Küllap see on nii ka tänapäeval, sest me ju igatseme nii vabadust kui ka armastust. Aga ilmselt oli vabaduse algne ja konkreetne tähendus selline: *ta laskis mind vabaks, sest ta armastab mind*. Kui õpetaja armastab õpilasi, on õpilased vabad, ja vastupidi, kui õpetaja juhtumisi ei armasta õpilasi, siis on nad orjad.

Veel kaks näidet selle kohta, kui konkreetne tähendus sõnadel algset võis olla. *Surprise* (üllatus) tähendas algset ainult nurga taga ootavat üllatust. Alles hiljem hakkas ta tähendama neidki üllatusi, mis ootasid ka mujal kui nurga taga. Veelgi huvitavam sõna on *worry* (mure). Kui lambakoer teelt eksinud lambal kõrist kinni haaras ja pigistas, väljendati seda pigistamist sõnaga *worry*. Alles aja jooksul hakati sõna kasutama ka inimese puhul, kui ta tundis ahistust, õhupuudust, kui mure mattis hinge.

Nende ajaloost leitud näidete põhjal võime järeldada, et mõnegi sõna esialgne tähendus oli väga konkreetne ning väljendas täpselt nähtuse – *vabadus*, *üllatus*, *mure* – olemust, hakkas alles aja jooksul konkreetseid piirjooni kaotama ja omandama üldisemat tähendust. Samas oli nende mõistete sisuks raskest orjatööst vabanemine.

Kuid hariduse ja vabaduse tähendus on muutunud ka tänapäeval. Alles oli haridus meie jaoks teadmiste, oskuste ja vilumuste pagas, nüüd aga on seda arusaama revideeritud ning hariduse mõistesse on hakanud imbuma enesetunnetus, kriitiline mõtlemine, refleksioon, loovus, ka personaalne kodanikujulgeus. Invasioon on alles alanud ega ole puudutanud veel kogu haridust. Vabadus tähendas meile alles hiljaaegu tunnetatud paratamatust ehk leppimist oma olukorraga, nüüd räägime positiivsest ja negatiivset vabadusest, valiku vabadusest jms.

Tunneta iseennast

Kuidas teeb haridus vabaks tänapäeva inimese? Tänapäeval aitab haridus ennast kaitsta manipuleerimise eest. Kellel on adekvaatne enesetunnetus, see teab oma kohta ja võimeid ega lase ennast sõpradest, iidolitest, autoriteetidest, reklaamist, poliitikast enamasti mõjutada. Meid teeb vabaks just hea enesetunnetus ning sellest tulenev sõltumatus ja positiivne mõtteviis, mitte see, kui palju meil on teadmisi või raha.

Pedagoogid teavad, et nii mõnedki andekad lapsed ei suuda õppida. Põhjuseid tuleks otsida mitte pärlikkusest või tagasihoidlikest võimetest, vaid lapse minast, tema puudulikust enesetunnetusest. Ta ei tea, kes ta on, ta ootab, et keegi teine talle seda ütleks. Näiteks

mõni iidol. 1990. aastatel toodi Ameerika psühholoogiasse mõiste *empty self – tühi mina*. Terminit kasutatakse inimeste kohta, kellel puudub selge enesemääratlus ja kes ei usu vaba tahte võimalikkusesse. Elukäiku määravad nende meelest saatus, horoskoobid, geenid, suured inimesed ja muu selline, mis täidab nende personaalset tühjust.

Kui enesetunnetusel on tänapäevases hariduses nii oluline osa (igatahes kindlasti pole see mingi sekundaarne faktor), siis tuleb sellele senisest tunduvalt rohkem rõhku panna. Adekvaatsema enesetunnetuseni aitab jõuda ka suhtlemistreening. Olen näinud, kui õnnelikud on noored juba pärast esimesi suhtlemisharjutusi. Teadmised on loomulikult samuti tähtsad, aga ei maksa midagi, kui nad ei muutu inimese enesetunnetuse osaks. Tuleb võtta uued teadmised endasse ja „keeta“ neid endas seni, kuni nad on täiesti omad. Nii saab uus teadmine osaks inimesest endast. Kui see on toimunud, on võimalik hakata uurima, mis teadmisi on teised inimesed endas „läbi keetnud“ ja kuidas on lood nende enesetunnetusega. Haridus ja teadmised peavad olema seotud inimese eneseteadvustamise, loovuse, refleksiooni, kahtlemise, kriitilisusega, siis saab inimene olla vabam ja õnnelikum.

Vaba tahe ja ettemääratus

Vabadusel on üks suur vaenlane – ettemääratus. Vaidlust selle üle, kas inimene on vaba või määrab kõik tema elus saatus, on peetud sajandeid, kui mitte aastatuhandeid. Ühed koolkonnad rõhutavad vaba tahet, teised determinismi. Tänapäeva peavoolu psühholoogia rõhub determinismile, vaid psühholoogia humanistlik koolkond rõhutab, et inimesel on ka vaba tahe ennast teostada, et inimene on ise oma õnne sepp.

Üks äärmuslikumaid determinismi näiteid on seisukoht, et ühe liblika tiivalöök kuskil Amazonase vihmametsas võib kasvada põhjuslike seoste ahelat mööda tornaadoks Texase osariigis. Amazonase vihmametsades on miljardeid liblikaid, kes kõik lehvitavad tiibu ja võivad seega põhjustada loodusõnnetusi. Kas me ei võiks olla vähemalt liblikate vastu sõbralikumad, kui me mitte kuidagi ei suuda olla loogilised?

Õpetajate seas on üsna levinud naiiv-deterministlik arusaam, mille loomes on osalenud ka psühholoogid – see, mis on juhtunud inimese lapsepõlves, kujundab tema kogu ülejäänud elukäiku. Kui lapsepõlves oli mingi trauma, siis usutakse, et inimene elab kogu ülejäänud elu seda traumat läbi. Kui inimesel on alaväärsustunne, siis usutakse, et tal juhtus lapsepõlves midagi, mis alaväärsuse esile kutsus. Oma võimu näitavast inimesest arvatakse, et ilmselt alandati teda lapsepõlves ja seepärast püüabki ta täiskasvanuna ennast liialt maksma panna. Sellised mõttekäigud toetuvad kõik ettemääratuse teooriale. Lapsepõlve trauma määrab vääramatult hulga õnnetusi täiskasvanueas, nagu liblika tiivalöök Amazonase vihmametsas kutsub esile orkaane.

Teine naiivse determinismi näide, mida pedagoogid samuti armastavad, on seotud temperamenditüüpidega. Kui oled ekstravert, on sinusse programmeeritud mingeid juhtumisi ja teatud laadi tulevik. Kui aga oled introvert, ootab sind hoopis teistsugune tulevik. Koleerikut ootab üks saatus, flegmaatikut teine. Samuti mõeldakse, et poisiks või tüdrukukuks olek tingib teatud käitumismalli – poisil polegi põhjust olla mõistev ja tüdrukul agressiivne. Tegelikult avaldub temperament alati väga konkreetsetes tingimustes, mis võivad anda temperamendi avaldumisele sadu vorme.

Kõrvalepõikena seda, et naiivne determinism ilmneb ka majanduses. Nüüd on juba pikka aega räägitud majanduse paratamatust jahtumisest ja muidugi kriisist. Temperatuuri kujund peaks just nagu seletama majanduses toimuvat. Tegelikult ei ava inimese kehatemperatuur tema haiguse olemust, veel vähem ütleb temperatuur midagi majanduse kohta. Küll aga võimaldab jahenemise ja kuumenemise teooria inimestele sisendada, et poliitikud ei saa olukorra parandamiseks midagi ette võtta, sest kõik on määratud majanduse jahenemise seadustega. Igast suuremast entsüklopeediast saab teada, et eri aegadel on pakutud välja väga erineva pikkusega majandustsükleid: viie-, seitsme- ja seitsmeteistkümnepäevastest kuni tuhandepäevasteni. Tsüklid on objektiivselt muidugi olemas, aga seda,

missuguses tsüklis Eesti majandus parajasti on, saame teada ikkagi alles tagantjärele.

Kognitiivse psühholoogia koolkond jääb äärmusliku determinismi ja vabaduse vahepeale. Selle koolkonna järgi sõltub meie vabadus sellest, kuidas me ennast tunnetame ja oma maailma konstrueerime, missugused raamid endale võtame ja milliseid konstrukte kasutame. Kognitiivistide oluline lähtepunkt on, et meie tunnetus ei ole maailma üks-ühene koopia, vaid pigem kallutatud protsess, mis leiab aset mingis raamistikus. *Mina* ja arenenud eneseteadvust on vaja selleks, et teadvustada oma kallutatust ja piiratust. Näiteks eestlased võiksid endale teadvustada, et nad on rahvuslikult kallutatud. Me näeme oma rahvust ja sellega seonduvat peaaegu alati kas läbi roosade või mustade prillide, meil on raske vaadata enda peale jumalikust objektiivsest perspektiivist.

Võib-olla on haridus see, mis ühendab determinismi ja vaba tahte. Alates Hobbesist on selle ühenduse poole pöördunud. Haridus tähendab ju seda, et tead mingeid paratamatuid tingimusi, aga haritud inimesel on ka vaba tahe, eneseteadvustamine, millele toetudes saab teha oma valikuid. Haritud inimene elab reaalses maailmas ja tal on ka omaenda maailm ehk eneseteadvustamine. Võiks öelda, et haridus loob inimesele juurde teise maailma, mis seonduv inimese endaga.

Vabadus ja tugevad kujundid

Meil on vabadus käsitada hariduse ja vabaduse teemat väga erinevalt, ühtainust ja ainuõiget lähenemist siin pole, lihtsalt tuleb teha oma valik. Miks ei võiks siis see valik toetuda kognitiivsele humanistlikule psühholoogiale ja naiivse determinismi eitamisele.

Meie ümbrus kallutab meid, seepärast peaksime olema väga tähelepanelikud kõigi piltlike kujunditega, mis meid ümbritsevad, sest need ei ole kunagi neutraalsed. Kujund seonduv emotsiooniga kergemini kui sõna või mõiste. Kujundlikud pildid annavad meile alati mingi mõttemalli ette ja vähendavad sellega meie vaba tahet. Võtame näiteks *haridusmaastiku* kujundi. Kui see kujund on meile antud, jääb mõelda ainult sellele,

kas ilusam on inglise või prantsuse park, kas on õigem teha sanitaar- või lageraiet, missuguseid paremaid puid meie kehvade leppade asemele istutada. Nii mõtleme ka haridusmaastikust: kas see on ilus siis, kui seal on ainult üks või kaks ülikooli, või peaks neid olema palju. Maastiku kujundi puhul pole vaja midagi põhjendada ega selgitada, kõike saab toimetada lihtsalt ilu reeglite järgi.

Ka vabaduse kohta on tugevaid kujundeid. Vabaduse tooja oli algselt nais-terahvas, mis tekitab teatud laadi emotsionaalse laengu. Ori tagastati emale, mitte isale. Teame rohkesti vabadussambaid, mis kujutavad naist, ema. Vabadus käib kokku ka armastusega ning naine, ema, kehastab kustumatut armastust. Seevastu meeste armastus tuleb ja läheb. Eesti vabadussamba järgi on vabaduse tooja siiski mees, sõdur. Mis laadi väärtusi ja tundeid selline vabadussammas rõhutab?

Vabadus on seotud ka valguse kujundiga. Ameerika vabadussammas hoiab kõrgel valgustavat tõrvikut. Vabadussammas ei saa ilmselt olla koopas. Aga Ameerika vabadussambast mõõdukes võiks ikkagi mõelda, mis suunas ta meie teadvust ja hoiakuid kallutab.

Haritud inimene on julge ja julgus on vabaduse üks tahk. Kui inimesed ei julge olulisi asju mõelda ja teha, siis pole nad vabad. Kust julgus tuleb? Alternatiivide tunnetamisest ehk piisavast haritusest.

Epictetus oli üks esimesi filosoofe, kes väitis, et me ei lähtu nähtustest endast, vaid sellest, kuidas me nendesse suhtume. Tänapäeval öeldakse sedasama nii: me ei ela reaalses, vaid oaloodud tähenduste maailmas. Seega pole kunagi üleaarne uurida, mis tähendusi mingile tugevale kujundile, sümbolile või sambale on antud, sest selline analüüs aitab kaitsta end manipuleerimise eest, jääda vabaks.

Pögenemine vabaduse eest

Erich Fromm kirjutab oma raamatus „Pögenemine vabaduse eest”, et vaid väike osa inimestest on võimeline vaba olema, ja nimetab vaba olemise võimet eksklusiivseks. Kas ka meie kool kardab, et vaba õpilast hakkab vabadus hirmutama ja väsitama, kas vabadus

osutub õpilasele liiga raskeks kandamiseks? Kui palju vabadust suudab taluda 1. klassi ja kui palju 12. klassi õpilane? Kas seda on üldse uuritud?

Tõsi, vabadus võib osutada ka raskeks kandamiseks. Asjade selline käik ei ole välistatud, kuid see ei pea nii jääma – hariduse toel saab inimeste vabaduse talumise võimet suurendada. Hea haridus annab julguse teha selliseid valikuid, mis tagavad vabama ja õnneliku elu. Õigus olla õnnelik on ülim väärtus ja haridus enamasti teebki õnnelikumaks.

Loovuse eeldus on samuti hea haridus, vaimne vabadus ja sellest tulenev eneseteadvustamine. Ühelt poolt ei ole ükski õpetaja otseselt loovuse vastu, aga reaalsuses ei ole loovus see väärtus, mille poole meie kool püüdleb – vabalt lendlev vaimsus ei taha meie kooli ära mahtuda. Koolivaimu hoiavad kindlal kursil õppekava eesmärgid ja väljundid. Kes end vabamalt tunda tahab, lendab koolist minema – ja nii integreerub koolivaim koolivälise demoniga Viru keskses.

Kahjuks räägitakse meil koolivaimu vabadusest väga vähe. Hariduse puhul tehakse juttu ikka teadmistest, tegevusjuhustest, algoritmidest. Eesmärk on funktsionaalselt tõhus inimene, kes tuleb oma töökohal probleemideta toime, ei ole ühiskonnale koormaks jne. Mõnes õppekavas võiks ikka see ka kirjas olla, et haritud inimene on vabam ja õnnelikum kui harimatu. On aeg seada enda ette tõeliselt suur eesmärk.